

Sefewi türkmenleriniň döwri

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty
написано kitapcy | 23 январа, 2025

Sefewi türkmenleriniň döwri SEFEWI TÜRKMENLERINIŇ DÖWRI
(1501-1732 ýý.)

Eýranda XVI asyryň başlarynda, Akgoýunly döwletinden soň, bu ýurtda ýene bir türkmen hökümdarlygy ýüze çykdy. Olar Anadoludan Eýrana göçüp gelen türkmenlerdi. Türkmenleriň Anadoludan Eýrana göçmeginiň sebäbi, Erdebildäki Sefewiler toplumynda Akgoýunlylar öň hatara saýlanansoň, Garagoýunlylar olar bilen agzala bolup, Eýranyň belli-belli ýerlerine çekilipdirler. Sefewi derwüşçilik ylahy toparynyň täsiri bilen gaty kän türkmenler bu göçe eýerdiler. «Sefewi döwletini guranlar hem edil Osman döwletini guranlar ýaly, arassa türkmenlerdir» diýlip nygtalýar.

Sefewiler adyny şol bir maşgaladan bolan şyh Safi ed-Dinden (1253-1334 ý.) alyp gaýdýan hökümdarlar neberesidir. Olaryň esasy merkezi Erdebil bolupdyr. Sefewileriň iň meşhur hökümdary şa Ysmaýyl (1499-1524 ý.) Şurur diýlen ýerde, 1501-nji ýylda Akgoýunly türkmenlerini ýeňip, бүтін Eýrana häkim boldy. Ondan soňra, şa Tahmasp Töwrizi sungat merkezi halyna getirdi. Ol kitap döretmeklik sungatyna berlendi we özi nestalyk ýazgysyny ýazmaklygy gowy görerdi. Bu sefewi hökümdary surat çekmeklige hem synanyşyp görüpdür. Onuň Soltan Muhammediň şägirdi bolandygy hem ýazylýar. Onuň Töwrizde gurduran işhanalarynda Kemaleddin Begzat, Soltan Muhammet, Mir Musawwir, Mir Seýit Aly, Aka Mirak, Şeýhzada we Dost Muhammet ýaly ussat nakgaşlaryň işländigini bellidir. Şa Tahmaspyň özi ýaly, şol döwrüň iň tanymal sungat hemaýatçylarynyň biri, onuň Hyradyň walysy wezipesini ýerine ýetiren inisi Sam Mürzedir. Onuň buýurmasy boýunça ýerine ýetirilen we miniatýuralary Şeýhzada tarapyndan edilen Hafyz golýazmasy Fogg Muzeýinde saklanylýar. Şa Tahmaspyň soňky ogly Bahram Mürze hem bu sungatyň muştagydy. Ol egin-eşik goýulýan «Jamhana» atly bir jaýyna Aka Miraga we Mir Musawwire surat baryny çekdiripdir.

Şol döwrüň soňky üçünji bir sungat hemaýatçysy bolsa, Tahmaspyň ýegeni hem-de giýewisi, 1556/57-nji ýyllarda Maşadyň walysy bolan Ybrahym Mürzedir. Onuň döwründe Maşatda nakgaşlyk sungaty pajarlap ösüpdür. Sefewi türkmenlerinden şa Apbas (1587-1629 ý.) hem sungata berlen hökümdar bolupdyr. Ýöne ol, esasan, migmarlygy (arhitekturany) gowy görüpdür. Yspyhan şäheri onuň döwründe şu günki binagärçilik şekline eýe bolupdyr.

Sefewiler döwrüniň ähmietli miniatýura mekdepleriniň hatarynda, esasan, Kazwin, Yspyhan we Şiraz mekdeplerini görkezmek bolar. Şol mekdepleriň hatarynda Töwrizdir Hyrat şäherleriniň mekdeplerini hem agzap bolar. Şa Ysmaýyl 1522-nji ýylda Kemaleddin Begzady Töwriz akademiýasyna müdirlige belläpdi. Sefewileriň döwründe Töwrizde çekilen miniatýuralaryň hatarynda Firdöwsiniň «Şanamasyny» («Houghton Şanamasy») we Nyzamynyň «Hamsa» eserini (British Museum-da saklanylýar) görkezmek bolar. «Şanama» eseriniň içinde 258 miniatýura bar. Ol suratlary döretmeklige, şol döwürde nakgaşlar akademiýasynyň yzly-yzyna müdiri bolan suratkeşler Soltan Muhammet we Mir Musawwir, şonuň ýaly-da, Aka Mirak (Aga Mirek), Dost Muhammet Mürze Aly, Mir Seýit Aly, Muzaffar Aly, Şyh Muhammet, Abdüssemmed hem-de ady bilinmeýän birnäçe nakgaş gatnaşypdyr. Ondaky suratlaryň Timurylaryň döwrüniň Hyrat mekdebiniň we Akgoýunly türkmenleriniň döwrüniň Töwriz mekdebiniň suratlarynyň kämilleşen dowamydygy ýazylýar.

Döredilen wagty 1539/43-nji ýyllar arasy bilen senelenen we Nyşapurly şa Mahmyt tarapyndan Töwrizde ýazylan Nyzamynyň «Hamsa» eseri, «Tahmasp Nyzamysy» diýlip at berilýär. Şa Tahmaspyň ady eseriň başynda ýazylypdyr. Onda bar bolan 14 miniatýura Soltan Muhammet, Mürze Aly Mirak, Mir Musawwir, Mir Seýit Aly we Muzaffar Aly ýaly döwrüň tanymal nakgaşlarynyň eli bilen döredilipdir. Töwriz miniatýuralarynyň hili ýokary derejeli bolupdyr. Töwrizde ýene Rüstem Aly, Abdylla, Muhammet Kadimi, Abdyl Gapbar, Mesut, Hasan Aly, Hoja Kaka we merwli nakgaş zenan Bibije ýaly tanymal nakgaşlar işläpdirler. Giçki Sefewiler döwri. Osman türkmenleriniň harby güýçleriniň ýörişleriniň täsiri astynda paýtagtyň Töwrizden Kazwine

göçülmeginiň netijesinde, soltanyň nakgaşlyk işhanalary hem Kazwine geçirilipdir. Kazwinde döredilen miniatýuralara seredilende, olaryň Töwrizde

döredilen miniatýuralardan äheň taýdan tapawutlanýandygyny görmek mümkin. Olardaky belläp geçmeli iň ähmiýetli zat, düýpli täze bir sudur-şekil suratkeşliginiň peýda bolmagydyr. Örän inçe sudur-şekilleriň tegelek ýaş erkekleriň äheňleri ünsüňi çekýär. Ýaňaklara uzalyp gaýdýan zülpler, çekilen gaşdyr gözler, inçe boýun, giňiş omuzlar, inçe bil, kiçi eller we aýaklar sudurlaryň belli-külli tapawutlarydyr. Tebigat şekillerinde bolsa, Hyrat mekdebiniň täsirleri duýulýar. XVI asyryň başyndaky sefewileriň miniatýura senetçiligine göz aýlanymyzda Şiraz mekdebinde öňki garagoýunlydyr akgoýunly türkmenleriň ýolunyň dowam etdirilmegi bilen birlikde täze bir äheňiň ýüze çykandygy-da görünýär. 1500-1520-nji ýyllara gabat gelýän döwürde belli bir usulda edilen miniatýuralar topary peýda bolupdyr. Bu usulyň göze görnüp duran özboluşlyklary inçeden hor, ownuk, tos-togalak ýüzli, gülgüne ýaňakly gurjak ýalyjak adamlaryň şekillendirilmegidir. Bu döwürdäki Şiraz mekdebiniň miniatýuralary çekilen eserleriň hatarynda, ýer togalagynyň dürli ülkelerinde saklanylýan Sadynyň «Küllyýat» eseriniň golýazmalaryny, «Şanamalary», Nyzamynyň «Hamsa» eseriniň nusgalaryny görkezmek bolar.

Ýene-de bir bellenip geçilmeli hadysa, sefewileriň döwründe Ýewropanyň suratkeşliginiň täsirini alan, naturalistik bir äheňiň kämilleşendigi edebiýatlarda ýazylmagydyr.

Nedir şa Awşar Türkmeniň döwletiniň döwri (1736-1747 ýý.) Gündogaryň meşhur patyşalarynyň biri, Eýranda patyşalyk eden Nedir şa Türkmenidir. Nedir şanyň resmi hökümdarlygy hijriniň 1149-1160-njy ýyllaryna (miladynyň 1736-1747-nji ýyllaryna) gabat gelýär. Täze uly bir imperiýany gurmaklyga çalyşan bu tanymal patyşa, Oguz türkmenleriniň awşar boýundan bolupdyr we il-ulusda onuň Nedir şa Awşar ady ýörgünlidir. Onuň Kaka etrabyňa ýakyn (Eýranyň çäklerinde) ýerleşen Deregezde doglandygy edebiýatlarda ýazylýar. Taryhyň bu tanymal patyşasynyň dogduk topragy bolan Kaka etrabyň çäklerinde halk arasynda «Nedir şanyň galasy» atlandyrylýan gala hem bar.

Nedir şa Awşaryň döwrüniň miniatýuralarynyň hatarynda, tanymal rus gündogarşynasy we alymy A.Samoýlowiçiň, 1906-1907-nji ýyllarda Türkmenistana eden ylmy gözleg saparynda, ýygnap alyp giden we proza, poeziýa, taryhy we dini-durmuşy mazmuny içine alan, türkmenleriň 34 golýazma kitabyňyň biri – «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitabyň miniatýuralaryny görkezmek bolar. Bu golýazmalar XVII-XIX asyrlara degişli bolup, ortaaziýa nastaligi hatynda ýazylypdyr. Bu kitaplaryň birtoparynda bezeg işleri edilipdir, miniatýuralar bilen bezelipdir. «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitap Russiýanyň YA-nyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminiň golýazmalar fondunda saklanylýar. «Name-ýi alamara-ýi Nadiri» atly kitap Merw weziri Şahyjan Mürze Muhammet Kazym tarapyndan hijri 1162-1166-njy (milady 1749-1753-nji ýyllarda) ýazylypdyr. Bu üç jiltlik kitapda 57 miniatýura bar. Alym E.M.Ismailowa bu ajaýyp miniatýuralary «XVIII asyr Merw miniatýuralary» diýip ylmy takyklykda atlandyrypdyr.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty